

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНА РЕФЛЕКСІЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ЛІКАРЯ

Л.Є. Бегеца

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи
Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
l_begeza@ukr.net*

Бегеца Л. Є. Теоретичний аналіз поняття «професійна рефлексія» у діяльності лікаря. У статті представлено теоретичний аналіз поняття «рефлексія» у філософському, педагогічному і психологічному сенсах. Залежно від змістовного аналізу запропоновано види та функції рефлексії. Розглянуто «професійну рефлексію» як професійну якість особистості та механізм оволодіння видом діяльності у структурі особистісно-сміслової моделі професійної діяльності. Запропоновано та охарактеризовано компоненти теоретичної моделі професійної рефлексії діяльності лікаря: ситуативний, перспективний (операціональний) та комунікативний. Виходячи із концепції про цілісність, єдність особистісного і професійного розвитку людини, професійну рефлексію лікаря визначено як системну професійну властивість, процес ретроспективного та перспективного аналізу виконання будь-якої професійної задачі, в результаті якого здійснюється аналіз змісту задачі та алгоритм реалізації цієї задачі. Професійна рефлексія лікаря передбачає механізм: аналіз і синтез попередніх дій, прогнозування та планування подальшої діяльності, що забезпечують мотивацію професійного самоздійснення та професіоналізму.

Ключові слова: рефлексія, психологія рефлексії, професійна діяльність, професійна рефлексія, професійна рефлексія лікаря.

Begeza, L.Ye. Theoretical analysis of the concept of "professional reflection" in the activities of the physician.

The article presents a theoretical analysis of the concept of "reflection" in philosophy, pedagogy and psychology, where there are different approaches to defining the concept of "reflection". As a philosophical category, the concept of "reflection" was analyzed through the perspective of a sign, a language, a symbol, and a text. In contemporary philosophy, reflection is one of the forms of self-realization of a person, which is aimed at self-knowledge, analysis of own actions, search of behavior strategies. The article presents "professional reflection" as a professional quality of personality and the mechanism of mastering the kind of activity in the structure of personality-semantic model of professional activity. In the psychology of labor and acmeology, reflection is seen as the quality of the individual, which is a mechanism for mastering professional activities. Depending on the directions of psychological research, the concept of "reflection" is studied as an intellectual reflection or reflection of thinking, personal reflection, interpersonal or social reflection. The phenomenon of "reflection" is the subject of scientific research, but the problem of the professional reflection of physicians and its importance in professional activity remains unclear. Scientists have identified the features of reflection: it is a component of thinking that ensures the dynamic development of self-control and self-examination; a psychological mechanisms of reflection contribute to the processing, assimilation and awareness of information and transformation into personal knowledge; reflection as an activity carries out the connection between objects. The components of theoretical model of professional reflection of the physician's activity have been offered and characterized: situational, perspective (operational) and communicative. Proceeding from the concept of integrity, the unity of personal and professional development of a person, the professional reflection of a physician is defined as a system professional property, a process of retrospective and perspective analysis of the performance of any professional task, which results in an analysis of the content of the problem and the algorithm for the realization of this task. The professional reflection of a physician involves a mechanism of analysis and synthesis of previous actions, forecasting and planning of further activities that provide motivation for professional self-realization and professionalism. The development of the professional reflection of the physician can be carried out in the process of communication, joint activity, using the design methods of professional communication: concilium, interviews, master classes, simulation, organizational and activity trainings, etc.

Keywords: рефлексія, психологія рефлексії, професійна діяльність, професійна рефлексія, професійна рефлексія лікаря.

Постановка проблеми. Нині проблема професійної рефлексії набуває актуальності у системі діяльності «людина-людина», зокрема це стосується професії лікаря, яка вирізняється насиченим

психологічним фоном, підвищеними вимогами до особистісних, професійних якостей, практичних умінь і навичок професійної діяльності.

У філософії, педагогіці та психології існують різні підходи до визначення поняття «рефлексія». Як філософська категорія (В.О. Біблер, Р. Декарт, В.П. Зінченко, Е.В. Ільєнков, В.О. Лекторський, В.І. Шинкарук) поняття «рефлексія» аналізувалось через проблеми символу, знаку, мови, тексту (Г.Х. Гадамера, М.М. Бахтіна) та «...є засобом розуміння суб'єктом власного буття та мислення в навколишньому світі інших речей...» [8, с. 57–59]. Для сучасної філософії рефлексія є однією із форм самореалізації людини, яка спрямована на самопізнання, аналіз власних дій, пошуку стратегій поведінки.

У педагогіці застосування рефлексії обґрунтовано в роботах Н.Г. Алексєєва, А.О. Бізяєвої, М.Е. Боцманової, Ю.В. Громико, В.В. Краєвського А.К. Маркової, О.Я. Савченко. Т.П. Щербакова визначила, що рефлексія є механізмом самоконтролю, який забезпечує особистісне зростання вчителя. У роботах Б.П. Ковальова, В.А. Кривошеєва рефлексія як психологічний механізм професійного самопізнання студентів педагогічних навчальних закладів є умовою та особливістю адаптації до педагогічної діяльності, що сприяє удосконаленню змісту його професіоналізму [5; 18].

У психології у залежності від напрямів психологічного дослідження поняття «рефлексія» вивчають, як: «інтелектуальна рефлексія або рефлексія мислення», «особистісна рефлексія», «міжособистісна або соціальна рефлексія». Хоч феномен «рефлексія» є предметом наукових досліджень, однак недостатньо вивченою залишається проблема професійної рефлексії лікаря та її значущість у професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У XXI столітті проблема рефлексивності особистості все більше цікавить науковців як одна з найбільш значущих проблем професійної реалізації. Масштабність соціально-політичних, професійних та інформаційних викликів потребують аналізу понятійного апарату рефлексивних процесів.

Досліджуючи багатоаспектний феномен поняття «рефлексія», науковці визначили її особливості, а саме:

- рефлексія є важливим компонентом мислення, що забезпечує динамічний розвиток самоконтролю та самоаналізу (Л.С. Виготський, П.Я. Гальперін, С.Л. Рубінштейн);
- психологічні механізми рефлексії сприяють обробці, засвоєнню і усвідомленню інформації та трансформація інформації в особисте знання; розумінню того, як впливає ця інформація на життєдіяльність людини (А.В. Брушлинський, В. Буторін, А.О. Деркач, Г.А. Пріб, С.Ю. Степанов);
- рефлексія як діяльність здійснює зв'язок між об'єктами (Г.П. Щедровицький).

Мета статті полягає у теоретичному вивченні поняття «професійна рефлексія» та аналізі її значущості в діяльності лікаря.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У залежності від сфери дослідження, в якій аналізуються особливості, механізми, моделі, стратегії діяльності людини існує велика кількість поглядів на феномен «рефлексія».

Л.С. Виготський і С.Л. Рубінштейн, вивчаючи різні аспекти рефлексії, вбачали у рефлексії свідому та довільну регуляцію діяльності, аналізували питання взаємозв'язку первинної та вторинної (рефлексивної) форми психічного. В.В. Давидов трактував рефлексію, як «...уміння суб'єкта виділяти, аналізувати і зіставляти з предметною ситуацією власні дії...» [2, с. 63].

Б.Г. Мещеряков визначає поняття «рефлексія» як «...розумовий (раціональний) процес, спрямований на аналіз, розуміння, усвідомлення себе: власних дій, поведінки, мови, досвіду, відчуттів, станів, здібностей, характеру, вирішення особистісних завдань, власного призначення тощо. Рефлексія визначається як процес і результат взаємодії людини з самою собою та навколишнім світом. Рефлексивність виступає як важлива ланка свідомості особистості, яка відносно її буттєвого та духовного рівнів виконує контрольну, оцінювальну та змістовизначальну функції...» [10].

У психологічному словнику, поняття «рефлексія» трактується не тільки як знання людиною особливостей своєї особистості, але й, як розуміння своїх психічних станів, особистісних проявів, емоційних реакцій [6, с. 278].

І.М. Семенов та Н.П. Туровцев розглядають рефлексію як визначальну якість особистості у структурі особистісно-сислової моделі професійної діяльності. Авторами рефлексія розуміється як переосмислення в проблемно-конфліктній ситуації цілісним «Я» змісту своєї свідомості та містить п'ять

етапів: репродукція стереотипів, регресія переживання, кульмінація натхнення, прогресія самосвідомості, продукція інновації [17, с. 47].

У залежності від змістовного аналізу поняття виділяють наступні види рефлексії: 1) інтелектуальна (екстенсивну, інтенсивну, конструктивну), 2) особистісну (ретроспективну, ситуативну, перспективну), 3) комунікативна і кооперативна. А.В. Петровський, досліджував рефлексію під час аналізу діяльності. Ретроспективна рефлексія на його переконання – є видом відновлення історії будь-якого акту діяльності, наслідком якої є поява активності особистості; перспективна рефлексія представляє собою динаміку переживання потреб у здійсненні будь-якої діяльності, що сприяє активності у нових напрямках. Тобто, ті предмети, що раніше не сприймалися засобами, тепер дають людині нові можливості дії [12, с. 123]. Перспективна рефлексія – це відстеження людиною власних станів при плануванні майбутнього, при цьому людина аналізує і коригує схеми і засоби діяльності в майбутньому [12, с. 123].

С.В. Кондратьєва, Б.Ф. Ломов вважають, що рефлексія охоплює процеси комунікації особистості, самосвідомості та самостійного осмислення, забезпечує узгоджені дії партнерів під час їх спільної діяльності, є підґрунтям позитивних міжособистісних контактів, визначає комунікативні якості особистості та є важливим фактором самовдосконалення особистості [9; 16].

А.В. Карпов, досліджуючи феномен «рефлексія» виділив чотири її рівні у залежності від змісту:

- перший рівень – це рефлексивна оцінка особистістю ситуації в даний момент часу;
- другий рівень – це судження особистості про те, що відчуває інша людина в подібній ситуації;
- третій рівень – це поява уявлень про те, як інша людина сприймає себе;
- четвертий рівень – формування уявлень про те, як одна людина розуміє думки іншої людини з приводу її поведінки в різних ситуаціях [4, с. 345].

У психології праці та акмеології рефлексія розглядається як якість особистості, що є механізмом оволодіння професійною діяльністю. Так, В. М. Розін вивчав рефлексивність, як професійно важливу якість особистості у здійсненні професійної діяльності, відзначав залежність успішності професійної діяльності від зовнішніх (оцінки інших людей) та внутрішніх (власна оцінка успішності діяльності) чинників [15].

Зауважимо, що професійну рефлексію у діяльності особистості досліджують у трьох аспектах: як процес, стан і властивість особистості.

Професійної рефлексія вивчається у працях В.О. Метаєвої, де зазначений феномен розглядається як форма теоретичної діяльності людини, яка спрямована на осмислення особистістю власних дій та переконань з позиції професіонала. Вчена стверджувала, що професійна рефлексія виступає підґрунтям як для особистісного, так і для професійного зростання [9].

Професійну рефлексію О.Є. Рукавішнікова вивчала як психологічний механізм професійного самовдосконалення, завдяки якому фахівець здатний зайняти аналітичну позицію відносно себе та своєї діяльності [16].

Розвиток рефлексії як професійно важливої якості особистості вивчали Б.З. Вульфів [1] та Д. Шон. Автори розглядали поняття «рефлексія» як якість особистості, від якої залежить успішність виконання професійної задачі; як уміння професіонала інтегрувати власний професійний досвід, теоретичні знання та дослідницький підхід з метою пошуку оптимального вирішення практичних завдань [1].

Професійна рефлексія, на думку Л.М. Мітіної [11] – це динамічна характеристика особистості, яка змінюється та розвивається, мотивуючи формування професійних якостей людини.

Ю.М. Кулюткін, Г.С. Сухобская, вивчаючи феномен рефлексії у спільній діяльності, зауважили, що у процесі рефлексії людина ініціює комунікацію і кооперацію, включаючись в ті чи інші ситуації спільної діяльності займає в них функціональні позиції, приміряє різні ролі. Вчені, вищезазначений феномен назвали рефлексивною саморегуляцією, оскільки він пов'язаний із відображенням особистістю своїх внутрішніх процесів, свого «Я» [7 с. 145].

На думку психологів (Є.Ф. Зеєр, А.О. Реан [15, с. 38], С.Л. Рубінштейн, Л.М. Мітіна, Г.А. Пріб [11, с. 31] та ін.) професійна рефлексія у професійній діяльності виконує наступні функції:

- проєктивна функція – проєктування та моделювання схеми професійної діяльності;
- організаторська функція – організація найефективніших способів взаємодії у професійній діяльності;

- змістовна і творча функція – формування та розвиток усвідомленої поведінки і дій;
- мотиваційна функція – визначає спрямованість дій у процесі професійної діяльності на мету та результат;
- корекційна функція – спонукає до змін і перебудови професійної діяльності [11; 15].

О.В. Раздорська, вивчаючи рефлексивну культуру (професійну рефлексію) медичного працівника, визначає її як здатність усвідомлювати самого себе; співвідносити себе, своїх можливостей з тим, що вимагає обрана професія [14, с. 118].

Виходячи із концепції про цілісність, єдність особистісного і професійного розвитку людини, *професійну рефлексію лікаря* будемо розглядати як системну професійну властивість, процес ретроспективного та перспективного аналізу виконання будь-якої професійної задачі, в результаті якого здійснюється аналіз змісту задачі та алгоритм реалізації цієї задачі. Професійна рефлексія лікаря передбачає механізм: аналіз і синтез попередніх дій, прогнозування та планування подальшої діяльності, що забезпечують мотивацію професійного самоздійснення та професіоналізму.

Професійна особистісна рефлексія і професійна рефлексивна діяльність лікаря є взаємообумовленими процесами, що передбачають алгоритм дій.

О.І. Кедровський та Л.А. Соловей, аналізуючи поняття «алгоритм», визначають його як характеристику одного із загальних способів діяльності (алгоритмічний спосіб діяльності), який проявляється у теорії та практиці. В акмеології поняття «алгоритм», розроблене А.О. Деркачем, передбачає виявлення сутнісних, варіативних і оптимальних характеристик того чи іншого способу діяльності [3, с.290].

Професійна рефлексія лікаря як процес спрямована на концентрацію професійних компетенцій, організацію власних дій та передбачення результатів діяльності, є концептом особистісного та професійного зростання фахівця. За допомогою професійної рефлексії лікар прогнозує механізми діяльності, здійснює критичний аналіз, оцінює ефективність самоздійснення, що забезпечує теоретичну модель професійної рефлексії лікаря:

1. перший рівень – *ситуативна рефлексія* транслює самоконтроль лікаря в актуальній ситуації (аналіз її елементів), співвіднесення професійних навичок із ситуацією;
2. другий – *перспективна (операціональна) рефлексія*, компонентами якої є функціональна стратегія діяльності (планування/здійснення медичних маніпуляцій), мотиваційні та прогностичні аспекти професійної діяльності;
3. третій – *комунікативна рефлексія* характеризується професійно-особистісною взаємодією з колегами та комунікацію з пацієнтами.

Розвиток професійної рефлексії лікаря може здійснюватися в процесі комунікації, спільної діяльності, використовуючи проектні методи професійного спілкування: консилиуми, інтерв'ю, майстер-класи, імітаційні та організаційно-діяльнісні тренінги тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Досліджуючи багатоаспектний феномен поняття «професійна рефлексія», відзначимо: рефлексія є невід’ємною (іманентною) якістю людини, структурним компонентом мислення, механізмом обробки та засвоєння інформації, що визначає її роль в професійній діяльності й трансформується в особисте знання; рефлексія самоаналізу, самоусвідомлення та пізнання забезпечує динамічний розвиток особистості; професійна рефлексія лікаря є структурним компонентом професійних компетенцій; як процес спрямована на концентрацію професійних якостей, умінь і навичок; аналіз та виконання задач, моделювання і прогнозування наслідків ситуації, аналіз діяльності та оцінку ефективності професійних дій; є концептом особистісного та професійного зростання фахівця.

Перспективою подальших наукових розвідок стане вивчення проблеми професійної ідентифікації лікаря.

Література

1. Вульф В.З. Рефлексія: учить, управляя / В.З. Вульф // Мир образования. – 1997. – № 1. – С. 63–64.
2. Давыдов В.В. О двух основных путях развития мышления школьников / В.В. Давыдов // Материалы V Всесоюзного съезда общества психологов СССР. – Тбилиси, 1971. – С. 686–687.
3. Деркач А.А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А.А. Деркач, Е.В. Селезнева. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЕК», 2006. – 496с.
4. Карпов А. А. Психология рефлексивных механизмов деятельности: моногр. / А. А. Карпов. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – 432 с.

5. Ковалев Б.П. Рефлексия в процессах педагогической деятельности и общения у молодых учителей / Б.П. Ковалев, С.В. Кондратьева, В.А. Кривошеев // Совершенствование профессиональной подготовки будущего учителя. – Ярославль : Изд-во Ярославского университета, 1989. – С. 54-62
6. Краткий психологический словарь / ред.-сост. Л. А. Карпенко; под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2 изд., расш., испр. и доп. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – 512 с.
7. Кулюткин Ю. Н. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся / Ю. Н. Кулюткин, Г. С. Сухобская – М.: Педагогика, 1971. – 214 с.
8. Мамардашвили М. К. Как я понимаю философию / М. К. Мамардашвили – Москва : Прогресс, 1990. – 368 с.
9. Метаева В.А. Развитие профессиональной рефлексии в последипломном образовании: методология, теория, практика : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.08 / Метаева Валентина Александровна. – Екатеринбург, 2006. – 357 с.
10. Мещеряков Б.Г. Большой психологический словарь/ Б.Г. Мещеряков и др. – М.: Прайм- Еврознак, 2003. – 672 с.
11. Митина Л.М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л.М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 14. – С. 29-38.
12. Петровский А.В. Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с. Гендерні аспекти адиктивної поведінки / Архів психіатрії. – 2016. – Т. 22.– № 4 (87). – С. 101–105.
13. Приб Г.А. Гендерні аспекти адиктивної поведінки / Г.А. Приб // Архів психіатрії. – 2016. – Т.22.– № 4 (87). – С. 101–105.
14. Раздорская О.В. Построение теоретической модели формирования рефлексивной культуры будущего медицинского работника // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2011. № 4 (96). С. 118-123.
15. Реан А. А. Рефлексивно-перцептивный анализ деятельности педагога / А. А. Реан // Вопросы психологии. – 1990. – № 2. – С. 35-43.
16. Розин В.М. Рефлексия, мышление, квазирефлексивные структуры / В.М. Розин // Рефлексивные процессы и управление. – 2003. – № 1. – С. 19-26.
17. Рукавишникова Е.Е. Формирование профессиональной рефлексии у студентов медицинского колледжа : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Рукавишникова Елена Евгеньевна. – Ставрополь, 2000. – 170 с
18. Семенов И.Н. Системно-психологический подход к изучению рефлексивных ресурсов профессионального развития / И.Н. Семенов, Н.П. Туровцев // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2013. № 5-6. – С. 35-71.
19. Щербак Т.П. Отличительные особенности урока "открытия" нового знания от урока рефлексии / Т.П. Щербак // Психологический журнал. – 2000. – №2. – С. 46-58.

References transliterated

1. Vul'fov B.Z. Refleksija: učitel', upravljaja / B.Z. Vul'fov // Mir obrazovanija. – 1997. – № 1. – S. 63–64.
2. Davydov V.V. O dvuh osnovnyh putjah razvitija myshlenija shkol'nikov / V.V. Davydov // Materialy V Vsesojuznogo s#ezda obshhestva psihologov SSSR. – Tbilisi, 1971. – S. 686-687.
3. Derkach A.A. Akmeologicheskaja kul'tura lichnosti: sodержanie, zakonomernosti, mehanizmy razvitija / A.A. Derkach, E.V. Selezneva. – М.: Izdatel'stvo Moskovskogo psihologo-social'nogo instituta; Voronezh: Izdatel'stvo NPO «MODEK», 2006. – 496s.
4. Karpov A. A. Psihologija refleksivnyh mehanizmov dejatel'nosti: monogr. – М.: Institut psihologii RAN, 2004. – 432 s.
5. Kovalev B.P. Refleksija v processah pedagogicheskoy dejatel'nosti i obshhenija u molodyh uchitelej / B.P. Kovalev, S.V. Kondrat'eva, V.A. Krivosheev // Sovershenstvovanie professional'noj podgotovki budushhego uchitelja. – Jaroslavl' : Izd-vo Jaroslavskogo universiteta, 1989. – S. 54-62
6. Kratkij psihologicheskij slovar' / red.-sost. L. A. Karpenko; pod. obshh. red. A. V. Petrovskogo, M. G. Jaroshevskogo. – 2 izd., rassh., ispr. i dop. – Rostov n/D: Feniks, 1999. – 512 s.
7. Kuljutkin Ju. N. Individual'nye razlichija v myslitel'noj dejatel'nosti vzroslyh uchashhijhsja / Ju. N. Kuljutkin, G. S. Suhobskaja – М.: Pedagogika, 1971. – 214 s.
8. Mamardashvili M. K. Kak ja ponimaju filosofiju / M. K. Mamardashvili – Moskva : Progress, 1990. – 368 s.
9. Metaeva V.A. Razvitie professional'noj refleksii v poslediplomnom obrazovanii: metodologija, teorija, praktika : dis. ... d-ra ped. nauk : 13.00.08 / Metaeva Valentina Aleksandrovna. – Ekaterinburg, 2006. – 357 s.
10. Meshherjakov B.G. Bol'shoj psihologicheskij slovar'/ B.G. Meshherjakov, V.P.Zinchenko. – М.:Prajm- Evroznak,2003. –672 s.
11. Mitina L.M. Lichnostnoe i professional'noe razvitie cheloveka v novyh social'no-jekonomicheskijh uslovijah / L.M. Mitina // Voprosy psihologii. – 1997. – № 14. – S. 29-38.
12. Petrovskij A.V. Lichnost'. Dejatel'nost'. Kollektiv / A.V. Petrovskij. – М.: Politizdat, 1982. – 255 s.
13. Prib G.A. Genderni aspekti adiktivnoj povedinki / G.A. Prib // Arhiv psichiatrii. – 2016. – Т. 22.– № 4 (87). – С. 101–105.
14. Razdorskaja O.V. Postroenie teoreticheskoy modeli formirovanija refleksivnoj kul'tury budushhego medicinskogo rabotnika // Vestnik Tambovskogo universiteta. Serija: Gumanitarnye nauki. 2011. № 4 (96). – S. 118-123.
15. Rean A.A. Refleksivno-perceptivnyj analiz dejatel'nosti pedagoga / A. A. Rean // Voprosy psihologii. – 1990. – № 2. – S. 35-43. 15.
16. Rozin V.M. Refleksija, myshlenie, kvazirefleksivnye struktury / V.M. Rozin // Refleksivnye processy i upravlenie. – 2003. – № 1. – S. 19-26.
17. Rukavishnikova E.E. Formirovanie professional'noj refleksii u studentov medicinskogo kolledzha : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.07 / Rukavishnikova Elena Evgen'evna. – Stavropol', 2000. – 170 s
18. Semenov I.N. Sistemno-psihologicheskij podhod k izucheniju refleksivnyh resursov professional'nogo razvitija / I.N. Semenov, N.P. Turovcev // Psihologija. Istoriko-kriticheskie obzory i sovremennye issledovanija. 2013. № 5-6. S. 35-71.
19. Shherbakova T.P. Otlitchitel'nye osobennosti uroka "otkrytija" novogo znanija ot uroka refleksii / T.P. Shherbakova // Psihologicheskij zhurnal. – 2000. – №2. – S. 46-58.